

ЗАЛІЗНИЙ ХРЕСТ «ЗА ЗИМОВИЙ ПОХІД І БОЇ»

Залізний Хрест «За Зимовий похід і бої» — це єдина відзнака Армії Української Народної Республіки, яка була виготовлена за часів бойових дій із Червоною армією. Залізний Хрест видання 1921 р. не мав статусу ордена, а був пам'ятною відзнакою, призначеною для всіх учасників Зимового походу.

Перший Зимовий похід — рейд по тилах білогвардійців, а потім — червоних, решток Армії УНР на чолі з генерал-хорунжим М. Омеляновичем-Павленком. Похід тривав з 6 грудня 1919 р. до 6 травня 1920 р. У квітні 1920 р. Симон Петлюра надіслав до рейдуючої армії своїх делегатів, через яких повідомив про мирні переговори з Польщею. Унаслідок Варшавської угоди поміж УНР та Польщею було також заключено військовою конвенцію. Отримавши ці дані, партизанські частини Армії УНР попрямували до польсько-радянського фронту, прорвали його й потому зайняли крайній правий фланг польських позицій — у районі міст Нова Ушиця, Ямпіль та Могилів-Подільський.

Заснування нагороди

Уже в середині травня 1920 р. було порушено питання про заснування та виготовлення особливій нагороди для учасників Зимового походу. Так, на засіданні Ради народних міністрів УНР 15 травня 1920 р. було винесено постанову про те, що військовий міністр мусить «внести законопроект про нагороду всіх учасників походу спеціальним орденом і грошовою допомогою»¹.

Військовий міністр УНР Володимир Сальський передав справу розробки нагороди за Зимовий похід до рук художника, колишнього старшини Легіону Українських січових стрільців та сотника Галицької армії Юліана Буцманюка. Саме він 17 травня 1920 р. підготував перший малюнок Залізного Хреста — чорний хрест із прямими кінцями та накладений на середину тризуб із жовтого металу. У якості арматури для кріплення стрічки Юліан Буцманюк запропонував дві перехрещені булави. На зворотньому боці стояли дати: «6.XII.1919» та «6.V.1920». Крім того, Ю. Буцманюк намалював проекти нагородного наперстного хреста для священників, нагородного жетона — для сестер милосердя та наверх на прапори — для з'єднань, що брали участь у поході.

Трохи згодом початковий проект Ю. Буцманюка було видозмінено сотником Северином Красноперою — також ветераном Легіону Українських січових стрільців та Галицької армії. 4 вересня 1920 р. він зробив малюнок, який у цілому повторював проект Ю. Буцманюка. Але тепер тризуб було вміщено в блакитний круг та обрамлено чотирикутною променистою зіркою. На звороті, окрім дат, було також уміщено гасло: «За волю України»².

3 жовтня 1920 р. Рада народних міністрів УНР розглянула внесення військового міністра про встановлення орденів: Визволення — за бойові заслуги та Залізного Хреста — за похід 6 грудня 1919 — 6 травня 1920 рр. Того ж дня було винесено постанову про запровадження цих орденів³.

Наступного дня постанову Ради народних міністрів УНР затвердив Симон Петлюра. Ще за кілька днів — 19 жовтня 1920 р. — за підписом Головного отамана С. Петлюри та виконувача обов'язків військового міністра УНР генерала О. Галкіна було оприлюднено наказ ч. 083 про ордени Визволення двох ступенів та відзнаки Залізного Хреста. У наказі також ішлося про те, що «відзнакою «Залізного Хреста» можуть бути нагороджені за присудом Ради Залізного Хреста лише ті особи, які брали участь у поході з 6.XII.1919 року по 6.V.1920 рік, незалежно від нагороди іншими орденами»⁴.

Тоді ж було затверджено Статут відзнаки Залізного Хреста «За похід і бої з 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р.». У першому параграфі статуту було зазначено, що відзнака мусить бути однакова для всіх, за винятком сестер-жалібниць, фельдшериць та інших осіб жіночої статі, які отримують жетон (такий же хрест, але зменшений утричі, який носить в розетці жовто-блакитного кольору). Цей же параграф зазначав, що відзнака та жетон мають носитися на грудях на лівій стороні.

У другому параграфі статуту було зазначено, хто має право на Залізний Хрест:

а) усі особи, які брали участь у поході з 6 грудня 1919 по 6 травня 1920 рр., «не запламували козацької честі ганебними вчинками й зараз знаходяться в частинах»;

б) вояки, які були змушені залишити Армію УНР під час походу через хворобу та поранення;

в) загиблі в боях та померлі від ран та хвороб.

У статуті також було прописано права та привілеї нагороджених, опис відзнаки Залізного Хреста та положення про печатку відзнаки. Крім того, особливо було наголошено, що всі кавалери відзнаки мали зватися лицарями Залізного Хреста⁵.

Виготовлення Залізних Хрестів

Спочатку справу виготовлення примірників Залізного Хреста «За Зимовий похід і бої» поклали на начальника історично-інформаційного відділу штабу Армії УНР, генерала Олександра Пороховщикова. 18 жовтня 1920 р. командувач Армією УНР генерал М. Омелянович-Павленко наказав О. Пороховщикову попідкуватися про виготовлення 3-х тисяч екземплярів нагороди, на що передбачалося виділити 2 млн. марок⁶.

Однак уже за кілька днів ця справа була передана для виконання зі штабу Армії УНР безпосередньо Армійській раді лицарів Залізного Хреста. Першого листопада 1920 р. в м. Гордок на Поділлі відбулося засідання членів ради. На ньому були присутні: полковник Павловський (від штабу Армії УНР), сотник Маркевич (від 1-ї Запорізької дивізії), хорунжий Левитський (від 2-ї Волинської дивізії) та сотник Пищемуха (від 4-ї Київської дивізії).

Засідання було коротким та прийняло кілька резолюцій:

1. Звернутися до військово-історичного відділу Генерального штабу УНР з проханням зробити художні зразки грамоти.

2. Делегувати сотника Пищемуху та хорунжого Левитського «за кордон», аби вони замовили там знаки Залізного Хреста, стрічки, печатки, бланки, щоб виготовити їх до 6-го грудня 1920 р.

3. Просити Омеляновича-Павленка асигнувати для замовлення екземплярів Залізного Хреста 2 млн. марок, а якщо їх не вистачить — взяти з фонду допомоги учасникам Зимового походу.

Крім того, учасники засідання обговорювали питання про можливість нагородження Залізним Хрестом вояків Чорноморської бригади та куреня Низових Запорожців. Від імені ради вони заявили, що не мають нічого проти відзначення цих вояків, але вважають, що остаточне рішення мав би прийняти командувач Армією УНР генерал М. Омелянович-Павленко⁷.

«За кордоном» виявилася Варшава, куди Пищемуха та Левитський прибули лише 13 листопада 1920 р. Однак щойно вони ступили на вокзал Варшави, як були ледь не заарештовані: виявилася, що у формі Армії УНР вулицями міста пересуватися не можна, а цивільного одягу вони не мали. Старшини звернулись по допомогу до голови військової місії УНР генерала Зелінського, але той відмовився їм допомагати⁸.

Розв'язавши самотужки проблему з одягом, Пищемуха та Левитський нарешті почали виконувати завдання щодо замовлення необхідних відзнак. Однак, як видно з їхнього рапорту, грошей було значно менше, ніж рада просила в Омеляновича-Павленка, а саме — усього приблизно 200 000 марок. Старшинам вдалося замовити:

– грамоти — за 62 000 марок;

– 2 тисячі стрічок — за 60 000 марок.

Грамоти та стрічки мали бути готові до 1 грудня 1920 р⁹.

Згідно з рапортом від 7 грудня 1920 р. справа з виготовленням екземплярів Залізного Хреста була значно складнішою, у першу чергу — через відсутність необхідних коштів. Пищемуха та Левитський знайшли ювелірну фірму, яка погодилася виготовити екземпляри нагороди по 350 марок за штуку, однак вимагала наперед 200 000 марок — для закупівлі металу та виготовлення штампа. Але в той час на руках у Пищемухи та Левитського залишалося всього 50 000 марок. Відтак, вони просили Омеляновича-Павленка асигнувати ще бодай 150 тисяч, аби оплатити аванс. Потому фірма обіцяла зробити перші 500 екземплярів за три тижні, а решту («тобто 2 000 штук», як зазначалося в рапорті) — у місячний термін. Але, звичайно, за умов повної оплати виготовлення Залізних Хрестів¹⁰. Очевидно, справа зі 150 тисячами марок була незабаром розв'язана. Зберігся лист Пищемухи (без дати), в якому він повідомляв, що перші 500 екземплярів Залізного Хреста фірма обіцяє виготовити до Різдва (25 грудня 1920 р.), а решту (2 тисячі) — по отриманні грошей¹¹.

З грамотами та стрічками варшавські виробники також не підвели. Як видно з недатованого клопотання Пищемухи до Зелінського, він просив генерала видати проїзні документи до Ченстохова на провезення 180 кг надрукованих грамот¹².

На превеликий жаль, в архівах немає інформації про те, чи було пізніше оплачено замовлення ще на дві тисячі Залізних Хрестів «За Зимовий похід і бої», а відтак ми не знаємо, скільки всього було виготовлено цих нагород. Із тих даних, що були представлені в переписці сотника Пищемухи, можна зробити висновок, що точно було оплачено та виготовлено 500 Залізних Хрестів. Справа виготовлення інших двох тисяч екземплярів нагороди, зважаючи на відсутність грошей в Уряді та Армії УНР, могла відклатися на невизначений термін.

Нагородження та кількість лицарів

За даними авторів праці «Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини», знаки Залізного Хреста виготовлялися в невеликій приватній майстерні у Варшаві, а стрічки — у Львові. Крім того, у варшавському літературно-мистецькому видавництві Б. Глодзевського було видруковано грамоти Залізного Хреста, над якими працювали художники В. Крижанівський та І. Мозалевський¹³.

Ради з нагородження Залізними Хрестами — армійську та дивізійні — було створено лише по переході Армії УНР через Збруч на польську територію 21 листопада 1920 р. Вони провадили свою працю вже в таборах інтернованих.

Наказ про нагородження учасників Зимового походу за номером ч. 2 з'явився 19 лютого 1921 р. До наказу мав бути прикладений список нагороджених. Але через те, що список вважався неповним, його так і не опублікували. Армійська рада Залізного Хреста мала остаточно упорядкувати цей список та потім опублікувати його в черговому наказі по Війську УНР. Цього не сталося. Список залишився в єдиному екземплярі в тому вигляді, в якому він був укладений на початку 1921 р.¹⁴. Нині він зберігається в Центральному державному архіві Вищих органів влади та управління України.

Відомо, що нагородження вояків 1-ї Запорізької та Окремої кінної дивізій, які перебували на інтернуванні в таборі Вадовиці, відбулося вже 25 лютого 1921 р. Учасник нагородження, підполковник 1-го кінного полку ім. М. Залізняка Андріан Марущенко-Богдановський коротко згадував про це: «25 лютого після урочистої Служби Божої, відправленої в похідній церкві, відбулося перше декорування орденом Залізного Хреста учасників Зимового походу. Це був день найбільшого ентузіазму й піднесення за цілий час перебування в таборі. Ввечері для лицарів хреста відбулась вистава в театрі»¹⁵. Два дні потому нагороди було вручено хворим старшинам та козакам, які перебували в польському військовому шпиталі у Вадовицях¹⁶.

Цікаво, що остаточний вигляд нагород мав розбіжності із проектом Северина Краснопери, затвердженим Симоном Петлюрою. По-перше, чотирикутна зірка з тризубом була не ребристою, а гладкою. По-друге, на зворотній стороні Хреста були дати «6.XII.1919» та «6.V.1920», порядкове число відзнаки та напис «За Зимовий похід і бої».

Таким чином, Залізні Хрести було видано лицарям наприкінці лютого 1921 р. Скільки ж усього було нагороджень? Це питання слід розглянути детально.

Чисельність Армії УНР, що повернулася з Першого Зимового походу, донедавна була достеменно невідома. Колишній ад'ютант С. Петлюри та дослідник історії Першого Зимового походу Олександр Доценко вважав, що Дієва армія УНР тільки у своєму бойовому складі мала 3 600 багнетів, 1 180 шабель, 114 кулеметів та 14 гармат¹⁷.

Набагато скромніші та більш близькі до реальності оцінки чисельності Армії УНР, які подано в праці «Українсько-московська війна 1920 року в документах, ч. 1». Цю працю під редакцією генерала В. Сальського було опубліковано у Варшаві 1933 р. У ній уміщено «Склад Армії УНР на 6 травня 1920 року», упорядкований, як зазначає редактор праці В. Сальський, «на підставі різних документів і спогадів учасників»:

Таблиця 1¹⁸

	старшини	козаки	кулемети	гармати
Запорізька дивізія (отаман Гулий)	140	1100	25	6
Волинська дивізія (отаман Никонів)	100	950	22	2
Київська дивізія (отаман Тютюнник)	110	840	20	4
Галицька кінна бригада (отаман Шепарович)	90	620	6	
Окремий кінний полк (полковник Чижевський)	27	170	4	
Кінна сотня Штабу Армії	12	160	4	
Разом:	479	3840	81	12
Бойовий стан: 2100 багнетів, 580 шабель				

Упорядники збірника (а це не тільки Володимир Сальський, але ще й генерал Павло Шандрук) та Олександр Доценко не використали документи, які б дали вичерпну відповідь на питання про склад Армії УНР, що повернулася із Зимового походу. Ці документи в 1920–30-і р. зберігалися у фонді штабу Армії УНР в Празькому українському архіві, а нині знаходяться в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Ідеться про реєстр старшин, урядовців та козаків військ Армії Української Народної Республіки, складений орієнтовно в першій половині квітня 1920 р., тобто ще під час Зимового походу. До цього реєстру включені особовий склад штабу Армії УНР та підлеглих йому частин, а також список вояків Волинської та Київської дивізій. До нього також включено хворих або поранених, полонених, загиблих та померлих. Крім того, в архіві було виявлено комплект списків Запорізької дивізії. Це — реєстр старшин, підстаршин та урядовців 1-ї Запорожської дивізії, які брали участь у походах та боях з 6 грудня 1919 року по 6 травня 1920 року, аналогічний реєстр козаків; реєстр старшин, підстаршин та урядовців 1-ї Запорізької дивізії, які брали участь у походах та боях з 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р., відставших від армії з різних причин та аналогічний реєстр козаків.

До вказаних реєстрів не ввійшли:

а) Список особового складу та втрат Окремого кінного полку (3-го кінного полку). Але згідно з нарисом історії 3-ї Залізної дивізії, зробленого колишнім командиром цього полку Григором Чижевським, полк дійсно нараховував 27 старшин та 170 козаків.

б) Список особового складу 1-го Галицького кінного полку (кінної бригади) отамана Едмунда Шепаровича та Чорноморського пішого полку,

які 27 квітня 1920 р. підняли повстання та перейшли зі складу Червоної армії до Армії УНР. За даними Михайла Омеляновича-Павленка, усього до Армії УНР долучилося близько тисячі осіб, зокрема 400 кавалеристів, 150 багнетів та 30 кулеметів. Але ці частини нами не беруться до уваги, адже їхні вояки не мали права на отримання Залізного Хреста «За Зимовий похід і бої».

Отже, згідно з віднайденими реєстрами, у складі Армії УНР станом на першу половину квітня 1920 р. була така кількість людей:

Таблиця 2¹⁹

	старшини, козаки	залишилися хворими або пораненими	потрапили до полону	загинули в бою	померли від тифу в поході
Штаб Армії УНР	104	18	3	1	–
Запорізька дивізія	163 / 858	58	38	7	–
Волинська дивізія	589	107	–	1	8
Київська дивізія	603	59	1	-	2
Разом:	2317	242	42	9	10

Викликає подив мала кількість загиблих у боях під час Зимового походу. Напевно, дехто із загиблих був неврахований. Але цифри загиблих усе одне були порівняно невеликі. Наприклад, кінний полк ім. М. Залізняка зі складу Волинської дивізії за весь похід втратив лише одну особу — свого колишнього командира Олексу Царенка, який помер від тифу 21 січня 1920 р. Бойові втрати полк мав лише 5 травня 1920 р. — того дня ворожими кіннотчиками було зарублено поручика Йосипа Євтушенка та чотового Костя Тараненка²⁰.

За реєстром старшин, урядовців та козаків військ Армії Української Народної Республіки» кінний полк ім. М. Залізняка нараховує всього 65 осіб. Загиблі 5 травня 1920 р. Євтушенко та Тараненко ще зазначені серед живих. Проте поміж померлих від тифу дійсно зафіксовано Олексу Царенка.

Як живі в реєстрі також фігурують і деякі вояки, котрі, наприклад, загинули 16 квітня 1920 р. в бою під Вознесенськом. Зокрема — командир 5-го Київського кінного полку сотник Федір Грибівський.

Отже, реєстр старшин, урядовців та козаків військ Армії Української Народної Республіки охоплює всіх без винятку вояків штабу Армії УНР, Запорізької, Волинської та Київської дивізій, які брали участь у Зимовому поході. Але деякі особи, які загинули вже наприкінці походу, у реєстрі ще рахуються живими.

Звичайно, не всі вояки, які зазначені в реєстрі, отримали Залізні Хрести. Адже згідно зі статутом Хреста на нього не мали права ті старшини та козаки, які долучилися до Армії УНР під час походу. А це, у першу чергу, майбутній начальник Запорізької дивізії генерал-хорунжий Тиміш Гулий-Гуленко та вояки куреня Низових Запорожців, які поповнили Дієву армію УНР 25 січня 1920 р. Певна кількість вояків, переважно старшин, приєдналася до Армії УНР в лютому–березні 1920 р. Це були в основному ті старшини, які восени 1919 р. з різних причин (полон, дезертирство тощо) опинилися на території, захопленій білогвардійцями. Після розбиття білогвардійців вони шукали зв'язок із Армією УНР та незабаром вступили до її лав. Очевидно, що не дістали нагород і 17 китаїців, які служили у складі немущтрової сотні Київської дивізії. Хоч згодом щонайменше двоє з них загинули під час Другого Зимового походу.

Певна кількість вояків — учасників Зимового походу — загинула в боях із червоними в травні–листопаді 1920 р. (наприклад, командир 30-го куреня 4-ї Київської дивізії підполковник Михайло Лавровський, який ще з двома козаками — учасниками походу — загинув у бою у вересні 1920 р. під Новою Ягольницею)²¹. Дехто просто облишив військову службу (як це зробив латиш підполковник кінного полку Чорних Запорожців Карл Броже, який виїхав на батьківщину вже в грудні 1920 р.). Таким чином, до 19 жовтня 1920 р. — часу запровадження відзнаки Залізного Хреста — у лавах Армії УНР залишилося менше двох тисяч учасників Зимового походу.

У єдиному примірникові документа «Список лицарів Залізного Хреста», що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, фігурує 1 668 нагороджених (крім того, один викреслений зі списку)²². У це число також входять жінки-медики, яким було надано жетони: сестра-жалібниця 2-ї Волинської дивізії Тіна Книтенко (жетон ч. 1), сестра-жалібниця 1-го кінного полку ім. М. Залізняка Віра Петренко (жетон ч. 3), сестра-жалібниця кінно-гірського гарматного дивізіону Олесья Бондаренко (жетон ч. 4) та сестра-жалібниця 1-ї Запорізької дивізії Олена Прокоф'єва (жетон ч. 5). Додамо до цього, що в Центральному державному історичному архіві України в м. Львові збереглася грамота до жетона ч. 2 на ім'я дружини Юрка Тютюнника.

Останній номер Хреста зі списку (ч. 1957) належить козакові 4-ї Київської дивізії Семену Котляру (Котляревському). За приналежністю до дивізій та військовим званням (наданим воякам станом на початок 1921 р.) нагороджені розподіляються таким чином:

	штаб Армії	1 дивізія	2 дивізія	4 дивізія	1 кінний полк	2 кінний полк	3 кінний полк	інші частини	разом
генерали	1	-	2	3					6
полковники	3	4	2	2				3	14
осаули (підполковники)		1	1	2		1			5
сотники	5	18	9	11	1	1	3	1	49
четарі (поручики)	1	11	13	23		3	5		56
хорунжі	9	62	48	46	9	9	11	14	208
пан-отці	1		1	1					3
урядовці	8	5	13	20	1			1	48
лікарі		1		3					4
фельдшери	1	1	3	5		3			13
підстаршини	5	117	77	58	5	25	42	40	369
козаки	33	236	184	298	27	60	18	33	889
сестри- жалібниці		1	1		1			1	4
Разом:	67	457	354	472	44	102	79	93	1668

До списку нагороджених було включено всіх старшин та козаків, які перебували в частинах Армії УНР на момент його складання. Не потрапили до цього загального списку деякі старшини та козаки, які перебували на лікуванні або наприкінці листопада 1920 р. відправилися на територію Радянської України — для ведення партизанських дій.

Напевно, розбіжність поміж загальною кількістю нагороджених (1 668 осіб, включаючи сестер-жалібниць) та останнім числом Хреста зі списку (ч. 1957) пояснюється ще й тим, що армійська та дивізійні ради забронювали певну кількість невиданих відзнак для вояків, що можуть звернутися за ними пізніше.

Таким чином, наявні архівні дані свідчать про те, що від початку до кінця Першого Зимового походу в ньому брало участь не більше двох тисяч осіб. Що ж до загальної кількості нагород, виготовлених для учасників цієї події, то вона остаточно не визначена, але коливається в межах від 500 до 2000 екземплярів.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 1075, оп. 3, спр. 3, арк. 11; Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини. — К., 2004. — С. 72.

² Українська фалеристика... — С. 73.

³ ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 2, спр. 9, арк. 15.

⁴ Там само, ф. 1075, оп. 2, спр. 58, арк. 115–115 зв.

⁵ Там само, ф. 3172, оп. 1, спр. 30, арк. 69–70; Українська фалеристика... — С. 102–104.

⁶ Там само, ф. 2254, оп. 1, спр. 1, арк. 25.

⁷ Там само, арк. 4.

⁸ Там само, арк. 32.

⁹ Там само, арк. 32 зв.

¹⁰ Там само, арк. 33.

¹¹ Там само, арк. 37.

¹² Там само, арк. 36.

¹³ Українська фалеристика... — С. 147–151.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 1, спр. 119, арк. 6.

¹⁵ *Маруценко-Богдановський А.* Матеріали до історії 1-го кінного Лубенського імені запорозького полковника Максима Залізняка полку // За Державність. — Варшава, 1938. — Ч. 9. — С. 217–218.

¹⁶ Там само. — С. 224–225.

¹⁷ *Доценко О.* Зимовий похід, 6.XII.1919–6.V.1920. — К., 2001. — С. 335.

¹⁸ Українсько-московська війна 1920 року в документах. — Варшава, 1933. — Ч. 1. — С. 6.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3172, оп. 1, спр. 65, арк. 80–99; спр. 13, арк. 160–168.

²⁰ *Маруценко-Богдановський А.* Вказ. пр. — С. 223.

²¹ ЦДАВО України, ф. 4018, оп. 1, спр. 68, арк. 71.

²² Там само, ф. 1075, оп. 1, спр. 119, арк. 7–13.

²³ Складено на підставі «Списку лицарів Залізного Хреста»: ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 1, спр. 119, арк. 7–13.